

УДК 342(477)

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

CONSTITUTIONALISM AS A THEORETICAL LEGAL CATEGORY: SOME ASPECTS

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
кафедра конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Якимович Я.,

*юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Статтю присвячено з'ясуванню змісту, особливостей і виокремлення характерних рис конституціоналізму. Проаналізовано проблеми історичних умов виникнення явища, теорії виокремлення конституціоналізму та практичні можливості існування.

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, особливості конституціоналізму, риси конституціоналізму.

Статья посвящена выяснению содержания, особенностей и выделению характерных черт конституционализма. Проанализированы проблемы исторических условий возникновения явления, теории выделения конституционализма и практические возможности существования.

Ключевые слова: конституционализм, конституция, особенности конституционализма, черты конституционализма.

The article is devoted to the content, features and distinguishing the characteristics of constitutionalism. The problems historical conditions of phenomena, theory of separation of constitutionalism and practical opportunities exist.

Key words: constitutionalism, constitution, constitutionalism features, the features of constitutionalism.

Постановка проблеми. У світі часто здійснюються політичні реформи. Їх головним джерелом і найважливішим засобом здійснення є реформування конституційного устрою країн. Це зумовлено тим, що системна політична реформа здійснюється з метою забезпечення динамічного розвитку державності, створення передумов для підвищення реальної

ролі структур громадянського суспільства, а також упровадження демократичних інститутів, що відповідає світовим моделям розвитку сучасних демократичних держав.

Аналіз останніх досліджень. Різноманітним науковим підходам щодо визначення поняття «конституціоналізм» і його основних характеристик

присвячені праці багатьох вчених, зокрема серед українських слід виділити таких, як М. Баймуратов, О. Батанов, В. Кампо, М. Орзіх, В. Погорілко, І. Словська, П. Стецюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші. Зарубіжна конституційна доктрина значно більшу увагу приділяє питанню інтернаціоналізації конституціоналізму (праці С. Авак'яна, М. Баглая, Є. Венізелоса, Б. Ебзєєва, Д. Цацоса, С. Флогітіса, Є. Маганаріса, Д. Фельдмана, Т. Хабрієвої, К. Хессе, В. Зорькіна, Р. Ромашова, Ю. Тихомирова, В. Чиркіна та ін.).

Виклад основного матеріалу. Ефективність державно-правового впливу на суспільні відносини залежить від сукупності багатьох чинників, і одне з провідних місць серед них займає пануюча правова парадигма, яка створює підстави та визначає напрямки правового розвитку. Сучасні методологічні перетворення в юридичній науці на пострадянському просторі зумовили необхідність конструювання нових наукових парадигм, однією з яких є парадигма конституціоналізму. Вона вже заявила про себе серед юридичних досліджень в Україні й нині претендує на домінуюче положення серед інших парадигм вітчизняної юриспруденції.

Із прийняттям чинної Конституції України український конституціоналізм істотно збагатився не лише якісно новою системою прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій, а й принципово новою системою народовладдя – форм безпосереднього народовладдя, організації і здійснення державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів влади. Проте українське суспільство і Українська держава остаточно не визначилися з основними векторами розвитку публічної влади та інститутів громадянського суспільства, повільно здійснюються адміністративна і судова реформи, потребує удосконалення передбачена чинною Конституцією України правова основа організації і діяльності органів державної влади.

Конституціоналізм – це багатоаспектне, багатогалузеве поняття, котре впродовж тривалого часу намагається розтлумачити значна кількість науковців шляхом створення різного роду дефініцій та класифікацій.

На наш погляд, конституціоналізм слід розглядати крізь призму декількох аспектів: 1) історичного; 2) теоретичного та 3) практичного.

Історичний елемент пов'язаний із виникненням поняття конституціоналізму. Він важливий з огляду на ту кон'юнктуру факторів, які мали вплив у процесі його розвитку та реалізації.

Ми вважаємо, що саме поняття конституціоналізму не можна розглядати первинним чи навіть самостійним, оскільки воно є похідне від поняття «конституція» як в етимологічному, так і в науково-теоретичному плані. Конституція – той суспільний договір, який фіксує форми, способи, принципи, основи, права, обов'язки та інші взаємозв'язані між собою відносини держави та суспільства і їх реалізації.

Сьогодні основні закони є в різних формах в різних державах, однак в період їх виникнення перші

конституції та конституційні процеси були досить складними. Згідно з Г. Дж. Берманом, термін «конституціоналізм» був уведений у науковий обіг на межі XVIII–XIX ст. для позначення, головним чином, американської доктрини верховенства писаної конституції над законами. Однак реальність цього феномену вперше виявилась ще в міських правових системах Західної Європи в XI–XII ст. [1, с. 11].

Становлення конституціоналізму супроводжувалося переглядом взаємовідносин між церквою та державою, світською й релігійною сферами владних відносин. Через те, що духовний диктат церкви підтримувався багатовіковою традицією, а релігійні догми були пануючими, будь-яка опозиційність держави перетворювалася на конфлікти на релігійному ґрунті. Цей момент був характерним і для перших буржуазних революцій. Так, Нідерландська революція XVI ст. набула форми визвольної боротьби іспанських колоній у Європі під прапором кальвінізму проти феодально-монархічного деспотизму іспанських католиків-завойовників.

У Франції конституціоналізм зародився як заперечення феодального абсолютизму, як програма буржуазної революції. До речі, для більшості континентальних країн Європи є характерним той факт, що ідея і практика конституціоналізму виникли тут на протигагу феодально-монархічного ладу, який відкинув ті елементи представництва і зв'язаність законами та звичаями, що були притаманні станово-представницькій монархії. Історична та ідейна межі між абсолютизмом і конституціоналізмом на цій території були окреслені досить чітко.

В Англії розвиток державних інститутів відбувався дещо за іншою схемою. Англія не знала яскраво вираженого періоду абсолютизму. Парламент, що виник тут в епоху феодалізму, не припиняв свого існування, як у Франції чи Іспанії. Намагання утвердити необмежену владу монархів сприймалися в Англії як порушення історичних традицій, як посягання на права парламенту і народу. Поява неписаної британської Конституції становила собою політичний компроміс між старою земельною аристократією, короною, новим дворянством і народжуваною буржуазією [7].

В Україні конституціоналізм почав складатися у XVII–XVIII ст. на ґрунті боротьби української шляхти – козацтва – за обмеження монархічної влади держав-метрополій. Важливу роль на той час зіграла Конституція П. Орлика 1710 року, але козацький конституціоналізм не міг перерости у класичний, бо козацтво обмежувалося переважно захистом особистого соціального становища. У період колоніальної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях у кінці XIX ст. – на початку XX ст. панували режими обмеженої конституційної монархії. Проте колоніальний конституціоналізм на українських теренах був вигідним для панівних націй.

У 1917–1920 рр. в Україні сформувався національний конституціоналізм як наслідок революційного парламентаризму Української Центральної

Ради. Свій вищий вияв цей конституціоналізм знайшов у Конституції Української Народної Республіки 1918 р., яка закріплювала права української нації та обмежувала державну владу в інтересах демократії. Після остаточної перемоги радянської влади в Україні у 1920-х рр. тут запроваджується ідеологія і практика так званого радянського (соціалістичного, по суті, тоталітарного) конституціоналізму, який опирався на владу єдиної комуністичної партії і фактично мав на меті підпорядкування членів суспільства державі (Конституції Союзу РСР 1924 р., 1936 р., 1978 р.). Комуністичні лідери бачили в радянській конституції «могутнє знаряддя боротьби за здійснення соціалізму». Система радянського конституціоналізму проіснувала до кінця 1980-х рр. і фактично була скасована національно-демократичною революцією 1990-1991 рр., яка пройшла в усіх союзних республіках колишнього Союзу РСР. Конституціоналізм того часу сьогодні класифікують як номінальний, котрому притаманне письмова конституція та тоталітарна форма державного режиму (диктатура) [8, с. 211].

В Україні, де національний конституціоналізм традиційно мав глибокі корені, його відродження стало одним із головних завдань національно-демократичної революції 1990-1991 рр. У цій мирній революції провідна роль належала Верховній Раді України, яка після завершення революції по праву посіла центральне місце в системі вищих органів державної влади. Це і послужило запорукою запровадження системи класичного конституціоналізму в Україні.

З моменту проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. почався активний конституційний процес, який прискорив Акт проголошення державної незалежності України від 24 серпня 1991 р. та всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. на підтримку цього Акту. Цей процес відображав суспільну потребу в якісно новій Конституції України на ґрунті парламентаризму.

Прийняття 28 червня 1996 р. чинної Конституції України відбулось на ґрунті компромісу парламентських і пропрезидентських сил, у результаті якого в Україні запроваджувалась змішана парламентсько-президентська форма правління. Але співпраці між парламентом і президентом не вийшло через їхні відмінні суспільно-політичні орієнтації.

З часу прийняття Конституції 1996 р. Україна фактично стала еволюціонувати у правову державу, в якій забезпечується обмеження державної влади і місцевого самоврядування в інтересах громадян та їх об'єднань. Після етапу впровадження нових конституційних інститутів (Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) Україна приступила до модернізації своїх органів державної влади і місцевого самоврядування. Європейський вибір України означає, що ця модернізація інститутів влади і самоврядування повинна базуватись на європейських стандартах [5].

Щодо теоретичного аспекту конституціоналізму, то в юридичній науковій літературі є кілька визначень цього поняття.

Згідно з Л. Фрідменом, конституціоналізм – це: а) живий, верховний закон, втілений у життя країни; б) ставлення суспільства до Конституції; в) демократичні зразки поведінки й інститути, що з'явилися навколо Конституції; г) сукупність громадянських прав, свобод слова і гарантії прав меншин від переважної більшості [10, с.150].

На наш погляд, Л. Фрідмен слушно зазначає, що конституціоналізм – це демократичні зразки поведінки й інститути, що з'явилися навколо Конституції, безумовно, це й сукупність громадянських прав, свобод слова і гарантії прав меншин від переважної більшості як один із елементів конституціоналізму. Так само, як і ставлення суспільства до Конституції. Однак «живий, верховний закон, втілений у життя країни» не може бути конституціоналізмом, бо верховний закон або основний закон – це сама конституція, а не процес її реалізації. Основоположний акт повинен базуватися на праві, однак не можна стверджувати, що він є способом втілення в життя всіх процесів, описаних у ньому. Конституціоналізм має бути похідним від конституції, адже це процес втілення усіх відносин, котрі описані в останній. Основний закон може бути живим (ефективно діючим) тільки за умов конституціоналізму.

Ми погоджуємося з точкою зору Ю. Єременка, який розглядає конституціоналізм як єдність конституційного устрою, конституційної ідеології та конституційної практики. Наведене поняття є структурним і має багато елементів, хоч можна зробити його ще ширшим, доповнивши теоретичну та історичну складову [4, с. 23].

Л. Соніна вважає, що конституціоналізм – це політико-правовий режим, який полягає в конструюванні індустріального (постіндустріального) суспільства і встановленні у ньому початку конституційності (гармонії, справедливості) з метою забезпечення його повноцінного існування й розвитку шляхом втілення в праві, правосвідомості, суспільно-державному устрої, ідей (цінностей) пріоритету конституційного законодавства, забезпечення людської гідності, прав та свобод людини і громадянина, демократії та децентралізації, сильної державної влади, свободи економічної діяльності, інших ідей (цінностей), а також шляхом виділення в суспільстві соціальних груп, здатних відстоювати названі ідеї (цінності) [9, с. 7].

Автор цього визначення стверджує, що конституціоналізм – це політико-правовий режим. Політика і право є частинками держави, а отже, мова іде про державний режим. Як відомо із загальної теорії держави і права, існує три форми державного режиму: тоталітарний, авторитарний, демократичний. Тобто можна зробити висновок, що в цьому визначенні конституціоналізм ототожнюється із демократією. Слід звернути увагу на те, що у визначенні Л. Соніної демократія згадується в якості пріоритетної ідеї, однієї із багатьох. Безумовно, такі ідеї є важливими і повинні розглядатися у розрізі конституціоналізму, але не кожна із них є доречною. Ми вважаємо, що конституціоналізм не обов'язково має бути в демократичній державі, він може бути і в тоталітарній

державі, тим більше, якщо тоталітаризм за мудрого правління є ефективнішою формою державного режиму, ніж демократія. Також, на наш погляд, конституціоналізм притаманний як сильній державній владі, так і слабкій, децентралізованій та недецентралізованій. Л. Соніна, напевно, вважає, що всі цінності, які були перераховані нею, у своїй сукупності можуть зробити державу ідеальною і конституціоналізм як політико-правовий режим у такому випадку стане безвід'ємною складовою такої держави, хоч насправді у країнах із іншими ідеями, протилежними до вищезазначених, предмет нашого розгляду також може існувати. Він є способом і процесом реалізації конституції як основного закону і включає в себе відносини будь-якого характеру, допоки вони сприяють розвитку держави та суспільства в цій державі.

М. Рябінін переконаний, що під конституціоналізмом розуміють вчення про конституцію як обґрунтований інструмент політичного управління державою. На його думку, створена в суспільстві політична система заснована, у першу чергу, на конституції та конституційних методах управління державою [6, с. 54].

М. Рябінін наводить свою дефініцію конституціоналізму, зазначаючи при цьому, що конституція є обґрунтованим інструментом політичного управління державою. Як зазначалося на початку, конституція – це угода суспільства з приводу створення та функціонування держави. Держава не може сама по собі існувати, бо, по великому рахунку, це вигадка людей для того, щоб була правильна організація в суспільстві, і цю організацію хтось контролював. Щоб здійснити контроль такого масштабу, необхідно мати масу методів та засобів, які сприяли б цьому. Такі інструменти мусять бути зафіксовані та реалізовані.

Зрозуміло, що єдиним документом, де їх можна зафіксувати – це конституція як основний закон, а процес її реалізації – конституціоналізм.

Щодо практичного елементу конституціоналізму, то в історії політико-правової думки виділяють декілька аспектів, серед котрих є академічна традиція (євроконтинентальна), яка тягнє до його універсальності. За цією традицією суспільство і держава повинні бути гармонійно поєднані, але державі при цьому має відводитися домінуюча роль. Виділяють також англо-американську традицію, яка прагне розглядати конституціоналізм як засіб забезпечення індивідуальної свободи, при якій людина (суспільство) має бути домінантом.

В історії політико-правової думки наводиться негативно-ліберальний та позитивно-ліберальний конституціоналізм. Перший функціонує у країнах англо-саксонської правової системи, якій притаманна, як зазначалося вище, прагматична традиція поглядів. Невтручання в права та свободи людини – саме такими принципами та засадами характеризується цей напрям. На наш погляд, конституція, яка передбачає мінімальне втручання держави в суспільні інтереси, могла б набути статусу демократичної, але чи доречною і ефективною буде демократія як правовий режим, як сукупність методів, за допомогою

яких держава впливає на суспільство, якщо суспільство нездатне повністю само себе організувати?

Ця сукупність методів зазвичай передбачається в конституціях, а її реалізація і називається конституціоналізмом. Отже, конституціоналізмом – це процес. Таким чином, ми вважаємо, що негативно-ліберальний конституціоналізм, який пропагує індивідуалізм у суспільстві і надає перевагу людині у співвідношенні із державою, може існувати тільки за умов досконалого суспільства, громадянського суспільства [2, с. 223].

Позитивно-ліберальний конституціоналізм, на відміну від попереднього, надає державі більшого впливу на суспільство. Безумовно, розуміється правова держава, яка має конституцію, закони – і це все відповідає міжнародному законодавству. Конституціоналізм у цьому випадку має супроводжуватися або ж навіть бути аксесорним по відношенню до міжнародних стандартів побудови держави. Він повинен бути таким незалежно від того, досконалі ці стандарти чи ні. Позитивно-ліберальний підхід може існувати, якщо державний конституціоналізм не буде переходити межі міжнародного законодавства. Його реалізація не стане з часом метою, а не методом, адже, якщо існує суверенна організація публічної влади, що створена людьми і для людей, і захищає їхні права та інтереси, маючи при цьому більше важелів впливу, то вона легко може стати державою-тираном, метою якої стане саморозвиток та самовдосконалення за рахунок нехтування правами людей, для захисту яких вона, зрештою, була створена. Конституціоналізм у цьому випадку буде грати негативну роль, тож єдиний спосіб його реалізувати – це через стримування міжнародним законодавством. Розгляд конституціоналізму через призму міжнародного законодавства, на наш погляд, може стати новим і масштабним напрямком у вивченні конституціоналізму.

У юридичній літературі також досліджуються інші види конституціоналізму: номінальний, радянський, уявний конституціоналізм.

Номінальний конституціоналізм має такі ознаки: розвиток реальної диктатури та писаної конституції; зрощення права та ідеології; злиття партійних і державних органів; фіктивність виборів; відсутність конституційного регулювання відносин різних гілок влади у сенсі концепції стримування і протизваг [8, с. 211].

Існування номінального конституціоналізму характеризується відсутністю реального виконання постулатів, які записані в конституції, або виконання їх, але в негативний для суспільства бік. Ми вважаємо, що для порівняння тут було б доречно звернути увагу на те, як позитивно-ліберальний підхід може набути форми номінального конституціоналізму у випадку невиконання чи неналежного виконання конституційних принципів або міжнародного законодавства (міжнародних стандартів конституціоналізму).

Із номінальним конституціоналізмом напряду перегукується часто згадуваний у доктринальній літературі радянський конституціоналізм. Цьому виду конституціоналізму можна надати різну су-

купність ознак, серед котрих територіальна приналежність, тобто його дія була тільки на території СРСР. Демократичність як ознака може виділятися тільки за умови наявності конституції, яка базувалася б на праві, була визнана людьми, зафіксувала поділ на три гілки влади та відповідала міжнародним стандартам. Ці всі ознаки були притаманні Конституції СРСР 1936 року або так званій Сталінській Конституції.

На противагу цій ознаці потрібно виділити ознаку присутності тоталітарної форми державного режиму, котрий бере відповідальність за життя людини від народження до її смерті. Зрештою, недарма Вебер назвав російський конституціоналізм псевдоконституціоналізмом [3, с. 22-25]. Як бачимо, можна провести аналогію між номінальним конституціоналізмом і радянським, адже спільною для обох видів є наявність деспотичного, тоталітарного режиму, єдина різниця, що радянський конституціоналізм, притаманний тільки для СРСР, а номінальний – для решти країн із подібними ознаками. Одним із таких державних утворень є Німеччина ХХ століття за періоду правління Гітлера. Слід також звернути увагу, що, хоч Конституція 1936 року була визнана у світі найдемократичнішою, але про саму державу так сказати не можна. На цьому прикладі доречно вбачати ту ситуацію, при котрій конституціоналізм є негативним явищем.

Конституціоналізм – це засіб досягнення мети, реалізація на практиці тієї схеми організації суспільно-державних відносин, котра закріплена в конституції. Безумовно, він також може бути самою метою, у процесі досягнення якої виокремлюються ті елементи, які запропонувала Л. Соніна у своєму визначенні, наведеному вище.

Уявний конституціоналізм [8, с. 211] – цим поняттям позначають таку систему процесів, яка є фікцією у самій природі свого існування, видумкою або неправильним розумінням реальності. Наприклад, існування державного механізму, однак без основного закону (у будь-якому вигляді, включно із писаною і неписаною конституцією). На практиці реалізувати це поняття досить складно, бо сам механізм потребує участі суспільного елемента, отже, і угоди між людьми або примусу людей. Якщо буде існувати угода, то її можна назвати конституцією, тож лишається тільки примус, спрямований на створення такого державного механізму. Теоретично така організація публічної влади існувати може, але відносини, засновані на примусі, будуть залежати тільки від сили, могутності, авторитету того, хто стоїть на верховіцях такого механізму. Конституціоналізм у цьому випадку може розглядатися крізь призму двох поглядів: 1) повної відсутності цього явища і присутності тільки самої побудови держави без матеріально-нормативного оформлення; 2) погляду, за котрим конституціоналізм існує, однак він виконує роль методів, інститутів чи засобів, котрі сприятимуть будівництву держави, формуватимуть її та наповнюватимуть, але при цьому так само не буде конституції, як документу, де засвідчуються права та свободи громадян; де

відсутній поділ на три гілки влади, що автоматично унеможливує її існування як основного закону.

У науковій літературі є думки, ніби конституціоналізм недоречно розглядати як античний, середньовічний чи радянський, бо конституції в сучасному розумінні цього слова тоді не існувало. Тут можна погодитися із тим, що до сьогоднішніх конституцій додали інновацій і осучаснили їх, але ті «суспільні договори», які були раніше, також сприймалися як основні закони (у розрізі того часу, звичайно). Спосіб урегулювання цієї обставини, котрий бачимо ми, – це розглядати конституціоналізм у періодизації, виділивши окремі ознаки та окремі характеристики для кожного етапу існування цього поняття, що, безумовно, потребує додаткового вивчення.

У процесі цього дослідження ми розглянули поняття конституціоналізму крізь призму низки елементів. Історичний аспект дав можливість охарактеризувати конституціоналізм як історичне поняття, виділити особливості його створення та розвитку в процесі державотворення Європейських країн; цей аспект дав можливість проаналізувати український конституціоналізм через короткий історичний екскурс (через процес становлення і розвитку української державності на різних її етапах).

Теоретичний аспект, котрий включив у себе огляд доктринальних праць науковців Л. Фрідмена, Ю. Єрменка, Л. Соніної, Н. Рябініна. Ними було опрацьовано варіанти поняття конституціоналізму, перепрацьовано їх, охарактеризовано, виділено загальні переваги і недоліки цих визначень.

Різні варіанти, точки зору, погляди на конституціоналізм дозволяють нам глибше висвітлити проблему, детальніше дослідити окремі її аспекти. Визначення ознак робить можливим виокремити види конституціоналізму, які потребують окремих напрямків вивчення.

Реалізація теорії на практиці – це третій елемент висвітлення конституціоналізму, який ми використали у нашому дослідженні. Він був виділений у формі класифікації, елементами якої є євроконтинентальний, англо-американський конституціоналізм, позитивно-ліберальний погляд, негативно-ліберальний погляд, а також окремі його види: номінальний, уявний та радянський конституціоналізм. Кожний із цих видів має свої окремі ознаки і способи реалізації конституції. Якщо узагальнювати їх, то можна виділити окрему ознаку – взаємовідносини між громадянським суспільством і державою. Суспільство в цьому випадку повинно бути тільки громадянським, бо громадянство як ознака надає приналежності того чи іншого суспільства до держави, виділяє його з-поміж інших суспільств. Похідною від цієї ознаки є ознака наявності конституції як первинного документа між громадянським суспільством і державним утворенням. У розрізі уявного конституціоналізму доречно було виділити теоретичну можливість існування держави без основного закону, але із присутністю конституціоналізму як процесу. Цікавим, на наш погляд, дослідити, чим можна замінити конституцію при побудові механізму держави і чи можливо

це зробити взагалі, а також доречність існування при цьому конституціоналізму як явища і в якій формі.

На завершення можна спробувати навести визначення поняття конституціоналізму на основі таких ознак:

1) конституціоналізм є похідним від конституції і виникає у процесі її реалізації як основного закону;

2) конституціоналізм історично зумовлений, має сукупність етапів у своєму розвитку;

3) конституціоналізм проявляється в ідеологічних поняттях, часто йому приписують значну кількість демократичних постулатів;

4) конституціоналізм – процес, що виникає при організації і побудові держави, формуванні інститутів державної влади.

5) конституціоналізм – сукупне поняття, яке включає в себе теорію та практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. – М., 1998. – 284 с.
2. Бокоев, Жыныбек Абдраевич. Модели современного конституционализма и опыт постсоциалистических государств (На прим.Кыргыз.Респ.) [Электронный ресурс] – Дис. ...канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституционное право» / Ж.А.Бокоев – М.:РГБ, 1998. – 223 с.
3. Вебер М. Идея социализма / М. Вебер // Журнал социологии и социальной антропологии / М.Вебер. – Том II., 1999. – №3. – С. 22-25.
4. Еременко Ю.П. Предмет российского конституционного права / Ю.П.Еременко. – Ростов-на-Дону, 1996. – 121 с.
5. Кампо Володимир. Український конституціоналізм: європейський вимір // Юридична тема – №10 (70), 31 травня 2006 року – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/2278/>
6. Рябинин Н.А. Государственность и российский конституционализм / Н.А. Рябинин // Конституционные основы организации и функционирования институтов публичной власти в Российской Федерации: материалы Всероссийской научно-практической конференции (20–21 апреля 2000 года). – Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2001. – С. 52-56.
7. Рябченко О.П. Теоретичні засади конституціоналізму / О.П.Рябченко // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1699_page_24.htm
8. Словська, Ірина Євгенівна. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку – Дис. На здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. спец.: 12.00.02 – «конституційне право» / І.Є. Словська – К., 2004. – 238 с.
9. Сони́на Л.В. Конституционализм в Российской Федерации как политико-правовой режим: автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук / Л.В. Сони́на. – Екатеринбург, 2001. – 20 с.
10. Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – 286 с.
11. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму / Д.М. Белов. – В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. – 400 с.
12. Белов Д.М. Парадигма конституціоналізму: теоретичні питання / Д.М. Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Випуск 18. – С. 57-60.
13. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст / Д.М. Белов // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки» – 2012. – № 4 (Частина І). – С. 32-35.
14. Белов Д.М. Конституціоналізм в Україні в умовах єдиного європейського демократичного простору / Д.М. Белов // Порівняльно-аналітичне право. – № 3. – Частина 1. – 2013 р. – С. 39-49.
15. Белов Д.М., Конституціоналізм в Україні як реалізація ідеї євроінтеграції / Д.М. Белов // Науковий вісник УжНУ. – Серія «Право». – Випуск № 22. – Частина 2. – Том 1. – 2013 р. – С. 123-126.